

روابط اجتماعی و اخلاق از دیدگاه حضرت علی(ع) در نهج البلاغه

حسین محقق^{۱*} و سعید صحابت انور^۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۴/۰۹

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۳/۲۲

چکیده

این پژوهش با هدف شناسایی روابط اجتماعی و اخلاق از دیدگاه نهج البلاغه انجام شده که به روش اسنادی (کتابخانه‌ای) و با بهره‌گیری از نهج البلاغه بوده است. برای این کار از ابزار فیش‌برداری به منظور گردآوری اطلاعات استفاده شد. یافته‌ها حاکی از آن است که از دیدگاه امام علی(ع) در هر جامعه آدمیان در عین استقلال، هویت و روح جمعی دارند و اصالت هم با فرد است و هم با جمع. در چشم‌انداز علی(ع) انسان در هر شرایطی مسئول است و هیچ‌گاه انسان را شرطی شرایط تلقی نمی‌نماید. اهداف مهم تربیت اجتماعی مورد تأکید در نهج البلاغه ایجاد و پرورش روحیه اخوت و برادری و تفاهم و همدلی در بین افراد اجتماع و پرهیز از اختلاف و تفرقه است. جامعه سالم از دیدگاه امام(ع) مبتنی بر تبیین کارکردی پویانگراانه و تفسیرگرایانه بوده و در این میان معیارهای مطلوبی برای برقراری روابط اجتماعی معرفی نموده است. یکی از این مسائل در خصوص اخلاق معاشرت با دیگران است که حضرت در مورد هدیه دادن، خوب هم‌نشینی کردن، ارتباط و پیوند با خویشاوندان فراوان تأکید دارد. در خصوص توجه به همسایه و همچنین یتیم‌نوازی آنان نیز تأکید فراوان دارد و در هیچ شرایطی آن وظیفه را فراموش نمی‌کند. بنابراین با توجه به بیانات گهربار امام علی(ع) در خصوص اخلاق و اجتماع نتیجه‌گیری می‌شود که باید در کنار توجه به ویژگی‌های فردی هر انسان به شرایط اجتماعی او هم نگاه ژرف داشت و می‌توان با سرلوحه قرار دادن پیام و رفتار آن امام همام، جامعه را به سمت سعادت و محبت هدایت کرد.

کلیدواژه‌ها: روابط اجتماعی، اخلاق اجتماعی، نهج البلاغه، علی(ع)، اخلاق.

۱. استادیار گروه روان‌شناسی تربیتی دانشگاه بوعلی‌سینا

۲. کارشناسی ارشد فلسفه تعلیم و تربیت

*: نویسنده مسئول

۱. مقدمه

بعد از قرآن، نمی‌توان از جنبه سرشار بودن از نکات اخلاقی و تربیتی، کتابی را هم‌سنگ نهج‌البلاغه سراغ گرفت. کتابی که با تعالیم حیات‌بخش راه هدایت را به نیکی به انسان‌ها می‌نمایاند و آنان را از فرو غلطیدن در دره گمراهی و ضلالت بر حذر می‌دارد. از این حیث، این کتاب گران‌سنگ را به جای نهج‌البلاغه (روش بلاغت)، باید نهج‌الهدایه و نهج‌التربیه خواند. یکی از شیوه‌های بدیع نهج‌البلاغه در دعوت انسان‌ها به ارزش‌های اخلاقی و انسانی و بازداشتن آنها از زشتی‌ها و پلشتی‌ها، به تصویر کشیدن فضایل و ردایل اخلاقی، در صحنه‌هایی زنده و گویاست. علی(ع) با ترسیم فضایل اخلاقی در تابلوهای زیبا و فریبا، دل‌ها را مالا مال از عشق به نیکی‌ها و مکارم اخلاقی می‌نماید و گل‌های عطرآگین و مصفای خوبی‌ها و نیکی‌ها را در سرزمین وجود انسان‌ها شکوفا می‌سازد. از سوی دیگر، آن حضرت به‌منظور زشت جلوه دادن ردایل اخلاقی در منظر انسان‌ها، آن را به‌صورتی که منفور و مطرود همگان است به تصویر می‌کشد تا از این راه، لوح ضمیر آدمی را از انواع زشتی‌ها و پلیدی‌ها پاک سازد (محمدقاسمی، ۱۳۸۷: ۲۴). در این میان اخلاق اجتماعی از مهم‌ترین موضوعاتی است که ارتباط آدمیان را با خود، با جامعه و تاریخ مطرح می‌سازد؛ زیرا جامعه می‌تواند یک تمدن را بسازد نه یک فرد و اجتماع انسانی پیوسته تاریخ را ساخته و به جلو برده است.

۱-۱. بیان مسئله

در میان کتب معتبر دینی با اطمینان می‌توان گفت که بعد از قرآن، نهج‌البلاغه کامل‌ترین آنهاست و از آنجایی که در میان ادیان الهی، اسلام یک دین اجتماعی است و در آن آرمان‌ها و ایده‌های جمع‌گرا فراوان دیده می‌شود، در جای‌جای نهج‌البلاغه به این مهم بسیار پرداخته شده و گاه و بیگاه جامعه و اجتماع مورد عتاب و خطاب واقع گردیده است. سقوط یک جامعه در نگاه امام علی(ع) به خاطر سقوط هنجارهای اخلاقی و پیشرفت آن به خاطر همین هنجارهاست؛ چنان‌که نهج‌البلاغه، هنگامی که علت سقوط جامعه روزگار علی(ع) را تحلیل می‌نماید به مؤلفه‌های اخلاقی اشاره می‌کند. امام علی(ع) یکی از اهداف بنیادی دین را رویکرد اخلاقی و فضیلت محور در تدبیر امور و اداره ارکان مختلف زندگی می‌داند (جعفری، ۱۳۶۰: ۱۲۶). از این‌رو در خطمشی سیاسی امام علی(ع) پای‌بندی به ارزش‌های اخلاقی و دینی و تحقق حاکمیت دینی، به مفهوم حقیقی آن، جلوه‌ای برجسته دارد. از آن‌جاکه نهج‌البلاغه محصول چالش‌های فکری- عملی حکومت امام علی(ع) بوده و سیمای اخلاق راستین دینی و ارزش‌های معنوی و انسانی در آن، به‌طور دقیق انعکاس یافته که با مطالعه این کتاب ارزشمند می‌توان ملاحظه نمود. از دیدگاه نهج‌البلاغه نیز، انسان‌ها چون زندگی اجتماعی را امری متناسب با طبیعت عقلانی خویش می‌دانند، آن را برمی‌گزینند و این‌گزینش، به خاطر جبر یا از روی درماندگی نیست، بلکه از سر شعور و درک است، از این روی، در خطبه ۲۳ نهج‌البلاغه آمده است: اگر کسی از شما در خویشاوندان خود خلل و کمبودی مشاهده کند مبادا از رفع آن سرباز زند، چون اگر نبخشد مالش افزون نمی‌شود، آن کس که دست دهنده خود را از بستگانش باز دارد، تنها یک دست را از آنها گرفته، اما دست‌های فراوانی را از خویش دور کرده است و کسی که پروبال محبت خویش را بگستراند، دوستی خویشاوندانش تداوم خواهد یافت (جعفری و یارمحمدی واصل، ۱۳۹۵: ۱۰۱).

بر اساس این خطبه، انسان در حیات اجتماعی، که صحنه سود و زیان است، نیازمند یاری دیگران است و این «نیاز» او را به سوی دیگران می‌کشاند و هر انسانی به خاطر ناملایمات و سختی‌ها نیازمند دوستی و مودت با خویشان است. در منابع روان‌شناسی نوین در بررسی سلسله مراتب نیازها، نیاز به پیوند و ارتباط با دیگران یکی از اصلی‌ترین‌هاست که مقدمه روابط اجتماعی و شکل‌گیری تعاملات اجتماعی است. کودک انسان با این نیاز متولد می‌شود و در اولین ارتباط که با مادر برقرار می‌کند به دنبال ارضای آن نیاز است و مادر تأییدگر و مهربان بزرگ‌ترین منبع تأمین امنیت در سایه پیوند می‌شود و در صورت عدم تحقق آن اضطراب که از جنس اضطراب جدایی است بر کودک مستولی می‌شود و او را از انجام فعالیت‌های مناسب اجتماعی در آینده نگران می‌سازد (یعقوبی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۸).

در خطبه ۱۲۷ می‌فرماید: از پراکندگی و جدایی حذر کنید که انسان تنها بهره شیطان است، آن‌گونه که گوسفند تنها، طعمه گرگ است. این عبارات، چهره اجتماع بشری را نشان می‌دهد که آدمیان برای گریز از شرور شیطانی و برای به دست آوردن منافی که تنها در پرتو اجتماعی بودن به دست می‌آید ناگزیر باید انزوا و گوشه‌گیری را ترک کرده و به اجتماع روی آورند.

امام علی(ع) در خطبه ۱۹۲ می‌فرماید: ای مردم، همانا رضایت و خشم، مردم را مجتمع می‌سازد، شتر صالح را یک نفر پی کرد، اما خداوند تمامی آنها را عذاب کرد، چون آنها به این کار راضی بودند، خدا نیز فرمود: ﴿فَعَقَرُوهَا فَاصْحُوا نَادِمِينَ﴾ (شعرا/۱۵۷). در این خطبه اندیشه جمعی مورد تأکید قرار گرفته است. بر اساس این کلام، رضایت و خشم که گویای فرهنگ جمعی هر جامعه‌ای است، سرنوشت جوامع را مشخص می‌کند. خشم یک هیجان منفی است و نیازمند مدیریت می‌باشد. امروزه در حوزه مهارت‌های زندگی، مهارت مدیریت هیجان‌های منفی مورد تأکید است و همان‌گونه که اشاره شد خشم هم یکی از آنهاست. افراد جامعه‌ای که با آموزش بتوانند خشم خود را مدیریت نمایند، جلو خیلی از آسیب‌های اجتماعی را می‌گیرند و جامعه را به سمت سلامت و ایمنی و آرامش رهنمون می‌شوند. جامعه به دور از خشم یک جامعه دارای نشاط درونی و کامل است. البته هیجان خشم در مواقعی که نیاز به دفاع از کیان و وطن و جان و ناموس در میان است، کاملاً لازم و به حیات انسان کمک می‌کند. با این توصیف می‌توان این‌گونه نتیجه‌گیری کرد که شناسایی معیارهای روابط اجتماعی در جامعه بسیار حائز اهمیت بوده و کاربست آنها و تبدیل نمودن آنها به رفتار و هنجارهای اجتماعی امری حیاتی و مهم قلمداد شده که با بهره‌گیری از سخنان ارزشمند مولای متقیان علی(ع) در نامه ۳۱ نهج البلاغه که به فرزندش نوشته و آنها را برشمرده است. لذا شناسایی و کاربرد این معیارها در اجتماع مقدمه و بستری است که موجب پی‌ریزی اخلاق اجتماعی شده که از اهداف بنیادین دین مبین اسلام بوده که پیامبر عظیم‌الشأن اسلام هم هدف از بعثت خود را تکمیل و گسترش اخلاق در جامعه معرفی نمودند. لذا هدف اصلی در این مقاله تبیین روابط اجتماعی و اخلاق در نهج البلاغه است.

بنابراین سؤال‌های اساسی در این پژوهش این است که: اولاً معیارهای روابط اجتماعی از دیدگاه نهج البلاغه کدامند؟ ثانیاً آسیب‌های اخلاقی در کلام امیرالمؤمنین در نهج البلاغه کدام‌ها می‌باشند؟

۲-۱. پیشینه پژوهش

امروزه ورود به حوزه مسائل انسانی و دیدگاه‌های مترتب بر آن با نگاه‌های بیمار دیدن انسان که در گذشته شایع بود تفاوت کرده است. یکی از تغییرات برجسته نظری این حوزه در روانشناسی مثبت مشاهده می‌شود. از نظر فوربورد و سلیگمن^۱ (۲۰۱۲) رویکرد جدید روانشناسی مدعی است که افراد توانایی التیام بخشیدن به خود، تأمین سلامتی و راهکارهای عملی را دارند. با این وجود، احتمالاً انجام این کار مشکل است، به‌ویژه برای افرادی که از محیط‌های سمی یا آلوده می‌آیند. بر اساس روانشناسی مثبت، اگر درمانگران بتوانند افراد را قادر به شناسایی و دستیابی به نیروهای ذاتی و رشد یافته‌شان کنند، این می‌تواند مانند سپری آنها را در برابر مشکلات عاطفی و اجتماعی محافظت کند و در آنها انعطاف‌پذیری به وجود آورد؛ به‌گونه‌ای که ظرفیت مقابله مؤثر و واکنش به تجارب منفی را برای آنها فراهم سازد. نهج‌البلاغه هم به انسان این نگاه مثبت را دارد و او را جمیع خصایص و ویژگی‌های مثبت الهی می‌داند و بنابراین در مطالعات حوزه اجتماعی می‌تواند مد توجه قرار بگیرد. مروتی و رضایی (۱۳۹۲) در پژوهشی تحت عنوان شاخص‌های ارتباط مطلوب مردم با زمامدار در نهج‌البلاغه به این نتیجه رسیده‌اند که اگر این ارتباط صادقانه، صریح، دوسویه و متعالی باشد زمینه مشارکت حداکثری برای رشد و آبادانی جامعه را در پی خواهد.

رحیمیان بوگر (۱۳۹۲) در پژوهشی تحت عنوان مطالعه اثربخشی آموزه‌های نهج‌البلاغه بر ارتقای سلامت روان دانشجویان به این نتیجه رسیده‌اند که آموزش رهنمودهای نهج‌البلاغه به شیوه گروهی روش مؤثری برای ارتقای سلامت روان دانشجویان است.

اشتمان^۲ و همکاران (۲۰۰۵) در پژوهش خود نشان می‌دهند که روابط بین‌فردی و مؤثر بر حفظ سلامت جسمی و کارایی شخصی تأثیر بسزایی دارد.

محقق و همکاران (۱۳۸۹) در پژوهشی تحت عنوان نقش التزام عملی به آموزه‌های اسلامی بر بهداشت روانی که بر اساس تعالیم قرآن کریم و نهج‌البلاغه طراحی شده بود نشان دادند که آموزه‌ها ضمن ارتقاء بهداشت روانی، بر روابط بین‌فردی مؤثر اثر گذاشته و باعث توسعه مهارت‌های ارتباطی می‌شود.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

شناسایی معیارهای روابط اجتماعی در جامعه بسیار حائز اهمیت بوده و کاربست آنها و تبدیل نمودن آنها به رفتار و هنجارهای اجتماعی امری حیاتی و مهم قلمداد شده که با بهره‌گیری از سخنان ارزشمند مولای متقیان علی(ع) در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه که به فرزندش نوشته و آنها را برشمرده است. لذا شناسایی و کاربرد این معیارها در اجتماع مقدمه و بستری است که موجب پی‌ریزی اخلاق اجتماعی شده که از اهداف بنیادین دین مبین اسلام بوده که پیامبر عظیم‌الشأن اسلام هم هدف از بعثت خود را تکمیل و گسترش اخلاق در جامعه معرفی نمودند. در جامعه امروز فقر معنویت و افت باورهای اخلاقی به‌شدت احساس می‌شود. امروزه تربیت اخلاقی یک دغدغه بزرگ علمای تربیتی است و در نگاه به اسناد بالادستی تعلیم و تربیت هم

1. Foreard & Seligman

2. Shechtman

ضرورت آن دیده می‌شود. اگر علمای علوم روانشناسی و اخلاق و تعلیم و تربیت بتوانند با استفاده از یک الگو و مدل اسلامی یک طرح خوب برای روابط اجتماعی و اخلاق تدارک ببینند، به پیشبرد اهداف تربیت جامعه کمک شایانی نموده‌اند. لذا در این مسیر مراجعه به نهج البلاغه به‌عنوان یک سند گویا و عالمانه که به این مباحث پرداخته است، ضرورت دارد.

۲. روش‌شناسی پژوهش

روش پژوهش توصیفی از نوع تحلیل محتوی بخشی^۱ و واحد تحلیل مضمون است. تحلیل محتوی بخشی توسط سن تانینت و لیسمان^۲ (۱۹۹۹) به‌عنوان یکی از روش‌های اصلی تحلیل محتوی مطرح شد. در این روش ابتدا بر اساس مبانی نظری موجود یک عبارت و عنوان کلی انتخاب می‌شود و سپس آن عنوان به قطعات و بخش‌های کوچک‌تر تقسیم می‌شود و پس از آن با تحلیل پیام‌های متن و زمینه موردنظر مصادیق بخش‌های کوچک‌تر تعیین می‌شود (یوسف‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۰). جامعه آماری عبارت است از کتاب ارزشمند نهج البلاغه (کلمات قصار، نامه‌ها و حکمت‌ها و خطبه‌ها) و کتاب‌ها، مقالات و پایگاه‌های اطلاعاتی که در آن دیدگاه‌های اقتصادی امام علی(ع) مورد بحث واقع شده است.

نمونه آماری عبارت است از نهج البلاغه و کلیه منابع در دسترس محقق که به بیان دیدگاه اقتصادی امام علی(ع) پرداخته‌اند. شیوه جمع‌آوری اطلاعات سندکاوی و ابزار جمع‌آوری اطلاعات فیش‌های تحقیقاتی است. به این صورت که جهت گرفتن داده‌ها و سازمان‌دهی اطلاعات به کتاب عظیم نهج البلاغه و منابع و متون مرتبط با آن مراجعه شد. چون در این پژوهش تأکید اصلی بر روابط اجتماعی و اخلاق بود لذا از بین تمام صفحات و متون فقط مطالب مربوط به مسأله پژوهش استخراج شد. جهت گردآوری اطلاعات منبع موردنظر توسط اعضای تیم پژوهشی مطالعه و بررسی می‌شد و دریافت واقعی از متن در داخل برگه‌های فیش با ذکر منبع یادداشت می‌شد. در ادامه داده‌ها و اطلاعات مربوط به یک حوزه در کنار هم تحلیل و نتیجه نهایی گزارش می‌شد. برای تجزیه و تحلیل اطلاعات از روش توصیفی - تحلیلی استفاده شده است.

۳. بحث

با بررسی مطالب گهربار نهج البلاغه و ارزیابی آنها و در مطابقت با منابع و دیدگاه‌های موجود و بر اساس سؤال‌های پژوهشی طرح شده، مهم‌ترین واکاوی و تبیین و تحلیل‌ها ارائه می‌شود:

۳-۱. سؤال اول تحقیق: معیارهای روابط اجتماعی از دیدگاه امام علی(ع)

در بررسی دیدگاه امام علی(ع) (خطبه/۱۹۲) به نظر می‌رسد که اندیشه جمعی، مورد تأکید قرار گرفته است. بر اساس این کلام، رضایت و خشم که گویای فرهنگ جمعی هر جامعه‌ای است، سرنوشت جوامع را مشخص می‌کند. بنابراین، از دیدگاه امام(ع) در هر جامعه، آدمیان در عین استقلال، هویت و روح جمعی

1. Classification analysis

2. Sentaneet & lismann

دارند و اصالت، هم با فرد است و هم جمع. چنان که در نهج‌البلاغه (حکمت/۱۴۶) می‌فرماید: «آن کس که به عمل قومی راضی باشد، مثل کسی است که داخل آن قوم و همراه آنان باشد». بر اساس این روایت، افراد یک اجتماع کسانی هستند که اندیشه واحدی دارند، خواه کنار هم باشند یا از یکدیگر جدا زندگی کنند و خواه زنده باشند یا مرده. به خاطر همین است که قرآن کریم گاهی کار یک نسل را به نسل‌های بعدی نسبت می‌دهد و می‌گوید این‌ها به خاطر آن که پیامبران را به ناحق کشتند استحقاق ذلت و خواری دارند، زیرا این‌ها همان ادامه نسل گذشته‌اند. از آن‌چه گفته شد می‌توان دریافت که چرا در نهج‌البلاغه، اخلاق اجتماعی تا آن‌قدر اهمیت یافته که از دیدگان امام متقیان علی(ع) به دور نمانده و آن حضرت در کنار اخلاق فردی، در بسیاری موارد اخلاق اجتماعی را نیز بیان کرده‌اند که می‌فرماید: ای پسر من نفس خود را میزان میان خود و دیگران قرار ده، پس آنچه را که برای خود دوست داری برای دیگران نیز دوست بدار و آنچه را که برای خود نمی‌پسندی، برای دیگران مپسند، ستم روا مدار، آن‌گونه که دوست نداری به تو ستم شود، نیکوکار باش، آن‌گونه که دوست داری به تو نیکی کنند و آن‌چه را که برای دیگران زشت می‌داری برای خود نیز زشت بشمار و چیزی را برای مردم رضایت بده که برای خود می‌پسندی، آن‌چه نمی‌دانی نگو، گر چه آن‌چه را می‌دانی اندک است، آن‌چه را دوست نداری به تو نسبت دهند، درباره دیگران مگو، بدان که خودبزرگ‌بینی و غرور، مخالف راستی و آفت عقل است، نهایت کوشش را در زندگی داشته باش و در فکر ذخیره‌سازی برای دیگران مباش، آن‌گاه که به راه راست هدایت شدی، در برابر پروردگارت از هر فروتنی خاضع‌تر باش (بحرانی، ترجمه، عطایی و همکاران، ۱۳۶۲: ۲۰۸). در این فرمایش امام (ع) به اکثر مصادیق انسان سالم از نظر روانی اشاره شده است. یکی از بارزترین ویژگی‌های انسان سالم احساس مسؤولیت در برابر دیگران است. اگر انسانی نتواند مسؤولیت دیگران را بپذیرد، شایسته کمال نیست و بنابراین به اصل بزرگ در بیانات امام علی اشاره شده است.

۳-۱-۱. بررسی روابط متقابل فرد و جامعه (فرایند اجتماعی شدن)

در بررسی روابط متقابل فرد و جامعه (فرایند اجتماعی شدن) می‌توان گفت اجتماعی شدن فرایندی است که فرد در آن، واقعیت فرهنگی جامعه خویش را شناخته و برحسب تفسیر خویش با آن ارتباط متناسب برقرار می‌کند. چشم‌انداز اسلام و علی و بینش قرآنی نیز همیشه انسان را در هر شرایطی مسئول می‌خواند و هیچ‌گاه انسان را شرطی شرایط تلقی نمی‌کند هرچند شرایط بسیار سخت باشد. تاریخ انبیاء و اولیاء همه نشان‌دهنده همین شرایط سخت و انتخاب تفسیرگرایانه ایشان بوده است و به همین دلیل قرآن هیچ تعبیری جبری یا معجزه‌آمیزی را پیش از تغییر نگرش و تفسیر مردم روا نمی‌داند. انسان پیرو علی(ع) در تمام شرایط ساختی و تضادهای نهادی، از موقعیت خویش تفسیری دوگانه دارد: تعبیری بنده‌وار در برابر خدا و دیگر تفسیری مسئولانه در برابر خلق و جامعه که بایستی با رویه و روحیه عشق عام، همیاری و همکاری و شفقت، با دیگران ارتباط برقرار کرده و در کنش متقابل اجتماعی که رو به سوی خدا دارد، تاریخ و سرنوشت خود را به درآورده، به‌سوی جامعه‌ای که جوامع امروزی فرسنگ‌ها از آن دور هستند و منظره آن دیار مهربان،

برای ما مردم در نامردمی‌ها، چیزی جز یک خواب، یا رؤیایی شیرین و یا سرابی غیرقابل دسترس به نظر نمی‌آید (تنهایی، ۱۳۸۴: ۱۲۶).

۳-۱-۲. همیاری اجتماعی

همیاری اجتماعی هم یکی از مهم‌ترین اهداف تربیت اجتماعی مورد تأکید در اسلام می‌باشد و ایجاد و پرورش روحیه اخوت و برادری و تفاهم و همدلی در بین مسلمانان و جلوگیری از اختلاف و تفرقه یک اصل انسانی است که در نهج البلاغه تأکیدات فراوانی بر آنها صورت گرفته است. امام علی(ع) مسلمانان را برادر یکدیگر می‌خواند و آنها را برای مقابله با فتنه‌ها به پیوند با یکدیگر دعوت می‌نماید: پس سعی کنید که شما پرچم فتنه‌ها و نشانه‌های بدعت نباشید و آنچه را که پیوند امت اسلامی بدان استوار و پایه‌های طاعت بر آن پایدار است بر خود لازم شمارید» (خطبه/۱۵۱). حضرت علی(ع) نیز با تأکید بر تعاون در کارهای نیک می‌فرماید: چون خیر و نیکی یافتید به کمک و یاری آن بشتابید و اگر شری دیدید از آن فاصله بگیرید» (خطبه/۱۶۷). مبنای همیاری اجتماعی در اسلام بر اساس حقوقی است که فرد برگردن جامعه دارد. همچنان که کمک‌رسانی به فقیران و یاری نیازمندان از جمله وظایفی است که توانگران جامعه ملزم به انجام آن می‌باشند. امام(ع) از چنین افرادی که مسؤولیت کمک و یاری‌رساندن به ضعفا را به دوش می‌کشند به نیکی یاد می‌کند: خداوند را بندگان است که برای سود رساندن به دیگران، نعمت‌های خاصی به آنان بخشیده تا آن‌گاه که دست بخشنده دارند نعمت‌ها را در دستشان باقی می‌گذارد و هرگاه از بخشش دریغ کنند، نعمت‌ها را از دستشان گرفته و به دست دیگران خواهد داد» (حکمت/۴۲۵). امروزه با توجه به شرایط جامعه جهانی و به‌ویژه شرایط مسلمانان منطقه، به نظر تمسک به این فرمایشات گهربار، یگانه راه خلاصی از فتنه و تنش‌های بین مسلمین است که باید سرلوحه حاکمان آن کشور اقرار بگیرد تا پلیدی و آسیب‌های اجتماعی رخت بریندد.

۳-۱-۳. تعامل مؤثر اجتماعی

با توجه به هویت جمعی آدمی، فرد، نه موجودیتی ذره‌ای و کاملاً مستقل از روابط اجتماعی دارد و نه مستحیل در جمع است، بلکه می‌تواند چون موجودی مستقل، اما در بستر روابط اجتماعی، با دیگران در داد و ستد قرار گیرد. فرد بر حسب نوع روابط مذکور هویتی متناسب با آن خواهد یافت. اصل تعامل مؤثر اجتماعی، چون قاعده‌ای تجویزی، حاکی از آن است که فعالیت‌های تربیتی را باید چنان سامان داد که فرد بتواند به کسب هویت جمعی مناسبی نائل شود. البته ذکر این نکته نیز لازم است که صرف حضور فرد در جمع، به معنای وقوع تعامل نیست، زیرا گاه، افراد به‌صورت منفعل در جمع مستغرق‌اند. بعد دیگر در تعامل مؤثر اجتماعی، این است که افراد باید رابطه‌گزینش و طرد با سنت‌های اجتماعی داشته باشند. قبول تمام‌عیار این سنت‌ها، سستی‌ها و ناراستی‌های آنها را از میدان به در نخواهد کرد. از سوی دیگر، طرد یک‌باره آنها نیز ممکن و مطلوب نیست زیرا فرد نمی‌تواند بیرون از بستر روابط و سنت‌های اجتماعی قرار گیرد اما امکان گزینش و طرد آنها یا عنصری از آنها برای فرد وجود دارد (باقری، ۱۳۸۴: ۱۰۵). اگر فرهنگ خودخواهی و فقط به خود اندیشیدن رایج گردد و تعاملات اجتماعی کاهش یابد، انسانیت مردمان و دیانت

آنها کم‌رنگ می‌شود و تبهکاری افزایش می‌یابد. چنانچه علی(ع) در نامه خود به حارث همدانی فرموده است: در شهرهای بزرگ سکونت کن که جایگاه فراهم آمدن مسلمانان است و پرهیز از جاهایی که در آن از یاد خدا غافلند (نامه/۶۹)؛ و در جای دیگر می‌فرماید: بیشترین صلاح و درستی در همنشینی با خردمندان و عاقلان است.

۳-۱-۴. تربیت اجتماعی در نهج‌البلاغه

مفهوم تربیت اجتماعی از دیدگاه نهج‌البلاغه با سازگاری اجتماعی متفاوت است و با توجه به عنصر حق، گاهی عدم سازگاری و حتی عصیان علیه ارزش‌های اجتماعی حاکم را به همراه دارد. همچنین هدف تربیت اجتماعی از دیدگاه نهج‌البلاغه با همسازی و همنوایی با ارزش‌های اجتماعی متفاوت است و با توجه به هدف غایی که عبودیت است، لزوماً همسازی در همه موارد در نظر نیست، بلکه ادای تکلیف برای رسیدن به کمال بی‌نهایت موردنظر است که می‌تواند سازگاری را هم در پی داشته باشد. در کلام امام علی(ع) در رابطه با اینکه در جامعه اسلامی، تبعیت از حق مطرح است نه نظر اکثریت، در خطبه ۱۴۷ در نهج‌البلاغه آمده است: «قرآن و اهلش در آن روز بین مردماند، اما میان آنها نیستند با آنهایند ولی با آنها نیستند، چه این که گمراهی با هدایت هماهنگ نشود، گرچه کنار یکدیگر قرار گیرند».

از دیگر حوزه‌های مورد بحث در نهج‌البلاغه و تأکیدات امام علی(ع) استفاده از روش‌های مبتنی بر اصول روانشناسی ارتباطی در شکل‌دهی فضایل اخلاقی است. امام روش‌های اجرایی و اقدامات عملی برای شکل‌گیری درست روابط و در نهایت شکل‌دهی انسان متعالی معرفی فرموده‌اند که یکی از این مسائل در خصوص اخلاق معاشرت با دیگران است که به چند مورد از تأکیدات امام علی(ع) در این حوزه اشاره می‌شود: حضرت در مورد هدیه دادن می‌فرماید: هدیه به دوست بردن، محبت او را جلب می‌کند و لذا هدیه کلید نفوذ در یک رابطه است و صمیمیت را افزایش می‌دهد. در خصوص جلب محبت می‌فرماید که خوب همنشینی کردن، بر محبت دل‌ها می‌افزاید و لذا ارتباط چهره‌ای با دیگران باعث تنویر قلوب می‌شود. حضرت به ارتباط و پیوند با خویشاوندان فراوان تأکید داشتند و فرمودند: پیوند با خویشاوندان (صله‌رحم) محبت می‌آورد و ضمناً در خصوص توجه به همسایه می‌فرماید: پیش از سفر از همسفر بپرس و پیش از خانه از همسایه (نامه/۳۱). دست خدا بر سر جماعت است، از تفرقه و جدایی پرهیزید زیرا کسی که از مردم جدا شده است گرفتار شیطان می‌شود، چنان که تنها مانده از گوسفند نصیب گرگ است (خطبه/۱۲۷). امروزه در روانشناسی نقش مشوق‌ها در ایجاد و نگهداری مطلوب یک رفتار و افزایش آن اثبات شده است و به‌عنوان یک قانون تربیتی از آن نام برده می‌شود که همین تأکید در سخنان امام(ع) به‌وفور مشاهده می‌شود.

در خصوص یتیم‌نوازی و اکرام آنان تأکید فراوان داشت و در هیچ شرایطی آن وظیفه را فراموش نمی‌کرد و می‌فرماید: خدا را به یاد آورید! خدا را به یاد آورید! درباره یتیمان. برای خوراک آنها نوبت قرار ندهید (گاه سیر و گاه گرسنه‌شان نگذارید). مبدا ایشان در نزد شما ضایع و تباه نشوند (نامه/۴۷) و در حق ضعفا فرمودند ستم کردن بر ضعیفان زشت‌ترین ستم است (نامه/۳۱).

امام علی(ع) در خصوص ویژگی‌های مثبت روان‌شناختی که امروزه از آن‌ها به‌عنوان سرمایه‌های روانی نام برده می‌شود، تأکیدات زیبایی دارند و می‌فرمایند شخص بردبار و شکیبا، پیروزی را، سرانجام از دست نخواهد داد، هر چند روزگاری دراز بر او بگذرد (حکمت/۱۵۳) و به سبب صبر کردن بر اطاعت خدا، نعمت‌های او را بر خود تمام کنید (خطبه/۳۳۰) و در خصوص نتیجه حوصله و تحمل فرمودند در سایه حلم و بردباری است که یاوران زیاد می‌شوند و در خصوص گذشت و بخشش فرمود بخشنده کسی است که وقتی قدرت یابد، درگذرد و ببخشد و چون توانمند و مالک گردد، عطا کند و ببخشد و آن‌گاه که چیزی از او خواسته شود، نیاز را برآورد. فرمودند شتاب و سرعت در انتقام گرفتن، از اخلاق انسان‌های بزرگوار نیست. آن بزرگوار فراوان به رازداری تأکید داشتند و حفظ راز دیگران را واجب فرض کرده و می‌فرمودند: راز تو اسیر توست، اگر آشکارش ساختی تو اسیر آن شده‌ای. این مجموعه از ویژگی‌های مورد بحث که در بالا اشاره شد تمام ویژگی‌های لازم در جریان مشاوره و راهنمایی در دنیای مدرن امروز است. آموزش مدارا و بخشش و پرهیز از کبر و غرور در مدل‌های شناختی-عاطفی مورد تأکید قرار می‌گیرد و امروزه به زوجین و خانواده‌ها آموزش داده می‌شود. حتی در مقاطعی از درمان نیاز است که به فرد روش "خودبخشی" را هم آموزش داد تا فرد بتواند از دست هیجان‌ها و افکار منفی خود آسیب‌رسان خلاصی یابد. امام(ع) در عمل هم این مسیر را طی کرده‌اند و در جریان مبارزه جنگ خندق (احزاب) در برخورد با نماینده کفار این روش را دقیقاً انجام دادند و فرمودند که من بنده حقم نه بنده تن خویش و لذا به عالی‌ترین مقام خود آرام بخشی رسیدند.

۳-۱-۵. فضایل و ارزش‌های اخلاقی

علی(ع) بسیاری از فضایل و ارزش‌های اخلاقی را در غالب زیباترین تصاویر در پیش روی انسان‌ها قرار داده تا از این طریق بذر شوق و رغبت به نیکی‌ها و پاکی‌ها را در دل‌های مردم بیاشد و گل‌های معطر اخلاق فاصله را در سرزمین وجود آنها شکوفا سازد. امام در مسأله خوش خلقی و آثار آن می‌فرماید: هر کس چوبش نرم‌تر باشد شاخه‌هایش بیشتر است (حکمت/۲۱۴). نرمی چوب کنایه از انعطاف‌پذیر بودن انسان در برخورد با مردم و حسن معاشرت با آنهاست و بدیهی است هر کس چنین سیره‌ای را در پیش گیرد، محبوب دیگران می‌شود و همگان دوست می‌دارند تا با او معاشرت نمایند و این خود باعث افزایش دوستان و یاران وی خواهد شد.

در جایی دیگر، حضرت می‌فرماید: گشاده‌رویی دام محبت و دوستی است (حکمت/۶). مقصود آن است که نیکویی و گشاده‌رویی با مردمان باعث به‌دست آوردن دل‌های آنان و کسب محبت ایشان می‌گردد. همچنین از وصایای امام علی(ع) به فرزندش امام حسن(ع) توجه به وجدان اخلاقی در روابط با دیگران است. ایشان در این خصوص می‌فرمایند: ای پسر من نفس خود را میزان میان خود و دیگران قرار ده، پس آن‌چه را که برای خود دوست داری برای دیگران نیز دوست بدار و آن‌چه را که برای خود نمی‌پسندی، برای دیگران مپسند (نامه/۳۱). نادیده گرفتن این اصل مهم اخلاقی نتیجه‌ای جز تیرگی روابط دوستانه نخواهد داشت، همان‌گونه که التزام به وجدان اخلاقی تضمین‌کننده دوستی پایدار و روابط اجتماعی است. اگر در جامعه، تمام افراد بر اساس وجدان با یکدیگر معاشرت کنند و به حقوق و منافع و حیثیت دیگران

احترام بگذارند، روابط اجتماعی مستحکم و در نتیجه آرامش و امنیت جامعه تقویت خواهد شد. آراستگی انسان به فضایل اخلاقی و تدارک آنها در بستر روابط اجتماعی، مقدمه سعادت و نیکبختی است و لذا می‌توان گفت که فضایل انسانی در بستر اجتماع تحقق می‌یابد و روابط بین انسان‌ها ضامن تدارک و دوام آن است.

۳-۲. سؤال دوم تحقیق: آسیب‌های اخلاقی مستتر در روابط اجتماعی ناصواب کدامند؟

منظور از آسیب یا آفت در مسائل اجتماعی، ظهور عیب و نقص و خروج از وضع طبیعی و پیدایش تباهی است؛ چنان‌که آسیب یا معادل آن، آفت در زبان عربی، به معنای عامل تباه‌کننده‌ای است که به چیزی اصابت کند. در آسیب‌شناسی روانی منظور از آسیب به معنای عمل نکردن در سطح مطلوب است. منظور از آسیب‌شناسی اخلاق نیز شناخت عوامل و متغیرهایی است که نظام اخلاق اسلامی را از اصول و اهداف اصلی خود دور می‌کند. به دیگر سخن، چون ماهیت جامعه دینی، اسلام و مبانی معنوی است، معیار آسیب‌شناسی را سازگار یا عدم سازگاری نگرش‌ها و رفتارها با مبانی تقوا و مکارم اخلاق قرار داده و از این منظر آسیب‌ها واکاوی می‌شود. امام علی(ع) در این زمینه چنین می‌فرماید: مبدا اخلاق نیک را درهم شکنید و آن را دگرگون سازید (خطبه/۱۷۶). انحطاط اخلاقی و شکسته‌شدن مرزهای اخلاقی در اجتماع، خطری جدی و ویرانگر است؛ زیرا اگر اصول اخلاقی حاکم بر روابط نباشد، انسانیت انسان فرو می‌ریزد و جامعه رو به زوال می‌گذارد. از دیدگاه امام کرامت‌های اخلاقی موجب برتری و والایی شأن انسان‌ها است. ایشان فرمود: «بر شما باد مکارم اخلاق که آن سبب والایی است» (مصدقیان، ۱۳۸۷: ۱۷). در ادامه به برخی آسیب‌هایی که ممکن است ناشی از عدم رعایت اصول اخلاقی باشد، اشاره می‌شود:

۳-۲-۱. پیمان‌شکنی

وفای به عهد و پای بندی به تعهدات از نظر اسلام از جمله عالی‌ترین فضائل اخلاقی است. آیات قرآن (المائده/۱، الاسراء/۳۴) و سفارشات معصومین(علیه‌السلام) حاکی از آن است که وفای به عهد، یکی از شرایط اساسی ایمان است. این اصل اخلاقی در روابط داخلی مسلمانان با یکدیگر خلاصه نمی‌شود، بلکه مسلمین موظف‌اند در برابر بیگانگان و کفار نیز این اصل را رعایت کنند. از دیدگاه امام علی(ع) وفای به عهد، عامل همبستگی و الفت؛ امنیت و سیادت نظام‌ها و حکومت‌ها و بنیاد دینداری است (وصالی، ۱۳۸۵: ۱۸). در واقع قوام امور در هر اجتماعی پای‌بندی به عهد و پیمان است و پیمان‌شکنی و ارج نهدن به تعهدات آثار زیان‌بار و مخربی را به دنبال خواهد داشت.

۳-۲-۲. ضیق صدر

اصل بردباری و شکیبایی جایگاه والا و ارزشمندی در اخلاق دارد. امام علی(ع) از آن به‌عنوان خیر و نیکی یاد کرده‌اند. خیر آن است که دانشت افزون و حلم و بردباریت بزرگ شود (حکمت/۹۴). در حقیقت، شرح صدر به معنای ظرفیت فکری و روحی است و گسترش ظرفیت فکری و روحی انسان موجب می‌شود که بینش و ظرفیت او برای پذیرش حق تقویت شود. در مقابل ضیق صدر، موجب کم‌ظرفیتی و تحیر در تصمیم‌گیری و درماندگی در کار و رفتار نادرست با مردم می‌شود. امام علی(ع) فرمودند: کسی که سعه صدر

ندارد و برای ادای حق تاب نمی‌آورد. در واقع بدون صبر و حلم هیچ کاری به نتیجه نخواهد رسید و انسانی که صبر و شکیبایی ندارد، فاقد اختیار بوده و پیوسته اسیر تصمیم‌گیری‌های عجولانه و نادرست است. امام علی(ع) در نامه‌ای به «حارث همدانی» فرمود: و خشم را فرو بنشان و هنگام توانایی (از کیفی) بگذر و هنگام تندخویی؛ بردبار باش و با وجود تسلط داشتن (از انتقام) دوری کن (نامه/۶۹). لازم به ذکر است که ایشان قبل از دیگران خود به این فضیلت اخلاقی آراسته بود و بیش از دیگران آن را مراعات می‌کرد(مصدقیان، ۱۳۸۷: ۱۹).

۳-۲-۳. خیانت (نقض امانت‌داری)

آسیب‌پذیری نظام اخلاقی، بیش از هر عاملی از نفوذ پدیده خیانت در میان افراد اجتماع ناشی می‌شود. خیانت پدیده‌ای غیراخلاقی و صفت انسان‌های پست است، به همین دلیل امام علی(ع) بر امانت‌داری سفارش نموده‌اند؛ زیرا تلقی امانت‌دارانه از امور و انجام آن با چنین رویکردی، اصلی اساسی در اخلاق است. امام علی(ع) در بیانی می‌فرماید: کسی که امانت را خوار دارد و در خیانت بی‌باک باشد و خود را از آن پاک نسازد در دنیا رسوایی را به خود روا داشته و در آخرت خوارتر و رسواتر است (نامه/۲۶). در بیانات ایشان امانت‌داری ستوده شده و از آن به‌عنوان رأس اسلام و مسلمانی یاد شده است؛ زیرا خیانت، سبب پایمال شدن حقوق مردم و سلب اعتماد اجتماعی خواهد شد. از همین روی امام علی(ع) پیوسته مردم و کارگزاران را به پرهیز از خیانت امر کرده و از آنان می‌خواهد با این آسیب مبارزه کنند و خیانت‌کاران را به سزای اعمال خود برسانند (نامه/۵۳). این شدت و قاطعیت امام، درجه آسیب‌پذیری جامعه را از پدیده شوم خیانت روشن می‌کند.

۳-۲-۴. ظلم و بی‌عدالتی

از دیدگاه امام علی(ع) در سایه عدالت تعادل و آرامش بر جامعه حاکم شده و زمینه تکامل و رشد معنوی انسان فراهم می‌آید. عدالت روشی مطمئن و قانونی عام و جهان‌شمول است که آدمیان برای رسیدن به سعادت باید از آن عبور نمایند. شاخصه جامعه دینی نیز برقراری عدالت است. عدالت‌خواهی و عدالت‌گرایی از جمله فضائل اخلاقی است که در بیانات امام علی(ع) مورد توجه قرار گرفته و سیره عملی ایشان در حکومت حاکی از آراستگی امام علی(ع) به این فضیلت اخلاقی است؛ زیرا عدالت در بنیاد و مبادی اخلاقی امام اصلی است که با اصول دیگری پیوند دارد و طبیعتی است که ممکن نیست او خود را بر ضد آن وادارد تا آن‌جا که گویی این عدالت ماده‌ای است در ارکان جسمی و ساختمان بدنی او؛ در واقع عدالت خونی است در خونس و روحی است در روحش. از دیدگاه امام علی(ع) یکی از مهم‌ترین عوامل سقوط و انحطاط جوامع و تمدن‌ها، ستم بر مردم است. رعایت عدالت و حاکمیت آن بر روابط و مناسبات اجتماعی، از جمله مهم‌ترین اصول اخلاقی است که حافظ سلامت و تداوم نظام اجتماعی است. با رعایت عدل و انصاف دوستی و مودت شکل می‌گیرد و پایدار می‌ماند. عطوفت و محبت در روابط انسانی، با ظلم و بی‌عدالتی رخت برمی‌بندد.

۳-۲-۵. تندخویی و خشونت

حسن خلق و خوش رفتاری، یکی از اصول مسلم اخلاقی است؛ که مورد توجه و سفارش معصومین (علیه السلام) نیز بوده است. از دیدگاه امام علی(ع) رفق و مهرورزی عامل اتحاد و همبستگی است و از ویژگی‌ها و خصوصیت‌های خردمندان است. در مقابل خشونت و تندی با مردم در حکم جنگ با خدا تلقی می‌شود، چنان‌که فرمود: و مبادا خود را برای جنگ با خدا آماده‌سازی که تو را توانایی خشم او نبوده، از بخشش و مهربانیش بی‌نیاز نیستی و هرگز از بخشش و گذشت پشیمان و به کیفر شاد مباش و به خشمی که می‌توانی مرتکب نشوی شتاب منما (نامه/۵۳). امام علی(ع) در فراز فوق، پس از امر به مهرورزی، خشونت و تندی با افراد را مصداقی از جنگ و ستیز با خدا می‌داند. در نتیجه اهمیت مهربانی و مدارا با مردم نزد امام تبیین می‌شود. نیروی محبت، از نظر اجتماعی، نیروی عظیم و مؤثری است. بهترین اجتماع، اجتماعی است که با نیروی محبت اداره شود. محبت عامل مهمی در پایداری و ادامه حیات جوامع انسانی و تمدن‌ها است. قرآن خطاب به پیامبر(ص) می‌فرماید: پس به [برکت] رحمت الهی، با آنان نرمخو [و پرمهر] شدی و اگر تندخو و سخت دل بودی قطعاً از پیرامون تو پراکنده می‌شدند. پس از آنان درگذر و بر ایشان آمرزش بخواه و در کار [ها] با آنان مشورت کن و چون تصمیم گرفتی بر خدا توکل کن، زیرا خداوند توکل‌کنندگان را دوست می‌دارد (آل عمران/۱۵۹).

۳-۲-۶. تکبر و خودخواهی

ارزش‌های اخلاقی با هر نوع خودخواهی و خودکامگی در تضاد است. این رذیله اخلاقی آسیب‌های جدی را بر پیکره نظام اخلاقی وارد می‌آورد؛ بنابراین امام علی(ع) همیشه تلاش می‌کردند تا زمینه‌ها و بسترهای خودخواهی در عرصه‌های گوناگون را بزدايد؛ تدابیر اجتماعی و عملکرد امام در عرصه حکومت و سیاست، نشانگر اهتمام ایشان به این موضوع است. امام علی(ع) ضمن نامه‌ای به مالک اشتر فرمود: مگو من مأمورم و امر می‌کنم پس باید فرمان مرا بپذیرید و این روش سبب فساد و خرابی دل و ضعف و سستی دین و تغییر و زوال نعمت‌ها گردد (نامه/۵۳). خودخواهی، انسان را به سرکشی و تعدی می‌کشاند و این امر با اهداف حاکمیت دینی که بر مبنای رعایت رفق و مداراست، منافات دارد؛ زیرا با ظهور این پدیده شوم، بین افراد اجتماع، حقوق مردم و رعایت کرامت آنها، زیر پا گذاشته شده و اموال آنها چپاول می‌گردد. به تعبیر دیگر، ناتوان‌ترین افراد، آن انسان‌نمایی است که معنای قدرت را نشناخته و قدرت را وسیله خودکامگی و استبداد تلقی کند و همه اصول و حقایق و شخصیت خود را پایمال کند. چنین موجود حقیری به تعبیر قرآن کریم ﴿کوس انا ربکم الاعلی﴾ (النازعات/۲۴)؛ سر می‌دهد و خود را همسان خدا می‌پندارد و برای خود عظمت و جبروت الهی قائل می‌شود و بیان می‌دارد که به هر حال من باید اطاعت شوم. نظر دقیق درباره زوال و سقوط تمدن‌ها و مدیریت‌ها این حقیقت را روشن می‌سازد که علت اصلی زوال و سقوط تمدن‌ها و جوامع انسانی از خودخواهی ناشی می‌شود. برای ظلم هیچ معنایی جز این وجود ندارد که هستی و خواسته‌های دیگران زمانی معنی می‌دهد که یک شخص آن را بخواهد (جعفری، ۱۳۶۰: ۱۸۷).

۳-۲-۷. سخن چینی

سخن چینی از جمله ردایل اخلاقی است. در کلام معصومین سخن چینیان، بدترین مخلوقات اند و بهشت نیز بر آنها حرام است. پذیرش و مقبولیت اجتماعی فرد سخن چین، خطری جدی برای جامعه دینی است؛ زیرا سلب اعتماد و امنیت شده و عامل ایجاد تفرقه و پراکندگی می شود. امام علی(ع) خطاب به کارگزاران حکومت سفارش کرده اند: «و باید از رعیت کسی را بیش از همه دور و دشمن داشته باشی که به گفتن زشتی های مردم اصرار دارد و در تصدیق و باور داشتن بدگو و سخن چین شتاب منما، زیرا سخن چین، خیانت کار و فریب دهنده است هر چند خود را به صورت پنددهندگان درآورد» (نامه/۵۳). فرد سخن چین بر تعاملات اجتماعی تأثیر به سزایی دارد و از نتایج آن «سوءظن» است که در این صورت، اعتماد عمومی دچار آسیب می شود و ارتباطات اجتماعی و تعاملات انسانی از شکل صحیح خود خارج شده و رنگ و بوی خصومت می گیرد.

۳-۲-۸. تملق و چاپلوسی

تملق از جمله ردائل اخلاقی است که نقش مهمی در آسیب پذیری نظام جامعه دینی دارد. امام علی(ع) در تعریف چاپلوسی می فرماید: ستودن بیش از آن چه شایسته است چاپلوسی می باشد (حکمت/۳۳۹). میدان دادن به افراد متملق و چاپلوس، اصل مهم انتقاد و نقد و نظر را به چاپلوسی و تملق تبدیل می کند. امام علی(ع) سرمنشأ این ردیلت را حماقت فرد می داند و خود و دیگران را از این آسیب بر حذر می دارد.

۳-۲-۹. استبداد رأی

در فرهنگ دینی «مشورت» به مثابه راهکاری برای جلوگیری از استبداد بوده و دست یافتن به اندیشه های برتر، مورد تأکید قرار گرفته است. امام علی(ع) یکی از ارکان تدبیر و اداره جامعه را مشورت می داند. جلوه آن را می توان در تضارب آراء، افکار و اندیشه های موافق و مخالف ملاحظه کرد که از این رهگذر صحیح ترین و کامل ترین رأی حاصل خواهد آمد. بر همین اساس، می توان دریافت که مشورت از لغزش های آدمی کاسته و بر دوستی و همدلی می افزاید، زمامداران را با دیدگاه های گوناگون آشنا می کند. امام علی(ع) درباره ی ضرورت پرهیز از خودرأیی و لزوم مشورت با دیگران فرمود: هر کس خودرأی باشد هلاک شود و کسی که با دیگران مشورت کند خدا آنان را با خود همراه کند. گستردگی، تخصص و بیچیدگی روزافزون مسائل سیاسی، فرهنگی و اقتصادی درک آنها را دشوار کرده است؛ چنان که در بسیاری موارد فهم همه جانبه آنها برای یک شخص ناممکن است. از این رو مشورت برای رسیدن به راه صحیح و اتخاذ تصمیم درست و مصون ماندن از لغزش ضرورت می یابد.

۴. نتیجه گیری

از دیدگاه نهج البلاغه جامعه جلوه ای از صفات خداوند است. بر این اساس حضرت علی(ع) پیش از هر چیز سلامت جامعه را در گرو سلامت افراد آن می داند. از دیدگاه حضرت علی(ع) در هر جامعه آدمیان در عین استقلال، هویت و روح جمعی دارند و لذا به منظور فراهم نمودن بسترهای اخلاق اجتماعی می بایستی معیارها

و قوانین اجتماعی در جامعه توسط افراد همان‌گونه که در فرمایشات مولای متقیان اشاره شده اجرا گردد. از آنجایی که نهج‌البلاغه به مثابه منشور حاکمیت اخلاق در جامعه ترسیمی روشن از معیارهای اخلاقی در اجتماع ارائه کرده و مطابق آموزه‌های نهج‌البلاغه تمسک به اخلاقیات و اصول اخلاقی از عناصر وحدت‌آفرین در اجتماع می‌باشد، پس می‌توان نتیجه‌گیری نمود که این دو لازم و ملزوم یکدیگرند. با استناد به فرمایشات امام علی(ع) رضایت و خشم که گویای فرهنگ جمعی هر جامعه‌ای است، سرنوشت جوامع را مشخص می‌کند. خشم یک هیجان منفی است و افراد جامعه با آموزش می‌توانند خشم خود را مدیریت نمایند. جامعه به دور از خشم یک جامعه دارای سلامت اجتماعی است.

در خط‌مشی سیاسی امام علی(ع) پای‌بندی به ارزش‌های اخلاقی و دینی و تحقق حاکمیت دینی، به مفهوم حقیقی آن، جلوه‌ای برجسته دارد. از دیدگاه نهج‌البلاغه انسان‌ها چون زندگی اجتماعی را امری متناسب با طبیعت عقلانی خویشان می‌دانند، آن را برمی‌گزینند و این‌گزینه‌ش، به خاطر جبر یا از روی درماندگی نیست، بلکه از سر شعور و درک است. با این توصیف می‌توان این‌گونه نتیجه‌گیری کرد که شناسایی معیارهای روابط اجتماعی در جامعه بسیار حائز اهمیت بوده و کاربست آنها و تبدیل نمودن آنها به رفتار و هنجارهای اجتماعی امری حیاتی و مهم قلمداد می‌شود و خروجی آن تربیت انسان سالم از نظر روانی و اجتماعی است. اگر انسانی نتواند مسؤولیت دیگران را بپذیرد، شایسته کمال نیست و به مراتب بالا و اصل نمی‌شود. از دیگر متغیرهای مورد بحث در این نوشتار مفهوم همیاری اجتماعی بود که در اسلام بر اساس حقوقی است که فرد بر گردن جامعه دارد. امام(ع) از افرادی که مسؤولیت کمک و یاری رساندن به ضعفا را به دوش می‌کشند به نیکی یاد می‌کند. همیاری باعث ایجاد مودت و اتحاد بین انسان‌ها می‌شود و آنها را در برابر مسائلی چون انزوا و تنهایی که خود مقدمه اختلالاتی چون افسردگی و دوری‌گزینی است، واکسینه می‌کند.

از دیگر حوزه‌های مورد بحث در نهج‌البلاغه و تأکیدات امام علی(ع) استفاده از روش‌های مبتنی بر اصول روانشناسی ارتباطی در شکل‌دهی فضایل اخلاقی است. امام روش‌های اجرایی و اقدامات عملی برای شکل‌گیری درست روابط و در نهایت شکل‌دهی انسان متعالی معرفی فرموده‌اند که یکی از این مسائل در خصوص اخلاق معاشرت با دیگران است. بنا بر آموزه‌های امام(ع) معاشرت دارای شرایطی است که رعایت آنها باعث ایجاد امنیت روانی در افراد می‌شود و در ارتقا سلامت روانی آنان مؤثر است.

از دیگر متغیرهای مورد بحث در این پژوهش تأیید و تشویق افراد به دلیل انجام رفتارهای مناسب و یا استفاده از آنها برای نگهداری رفتار است. حضرت در مورد هدیه دادن می‌فرمایند: هدیه به دوست بردن، محبت او را جلب می‌کند و لذا هدیه کلید نفوذ در یک رابطه است و صمیمیت را افزایش می‌دهد. در خصوص جلب محبت می‌فرماید که خوب هم‌نشینی کردن، بر محبت دل‌ها می‌افزاید و لذا ارتباط چهره‌ای با دیگران باعث تنویر قلوب می‌شود. حضرت به ارتباط و پیوند با خویشاوندان فراوان تأکید داشتند و فرمودند: پیوند با خویشاوندان محبت می‌آورد. این مجموعه از ویژگی‌های مورد بحث که در بالا اشاره شد تمام ویژگی‌های لازم در جریان مشاوره و راهنمایی در دنیای مدرن امروز است. آموزش مدارا و بخشش و پرهیز

از کبر و غرور در مدل‌های شناختی - عاطفی مورد تأکید قرار می‌گیرد و امروزه به زوجین و خانواده‌ها آموزش داده می‌شود. حتی در مقاطعی از درمان نیاز است که به فرد روش "خودبخشی" را هم آموزش داد تا فرد بتواند از دست هیجان‌ها و افکار منفی خود آسیب‌رسان خلاصی یابد. امام(ع) در عمل هم این مسیر را طی کرده‌اند و در جریان مبارزه جنگ خندق (احزاب) در برخورد با نماینده کفار این روش را دقیقاً انجام دادند و فرمودند که من بنده حقم نه بنده تن خویش و لذا به عالی‌ترین مقام خود آرام بخشی رسیدند.

در کنار توصیه و توجه به رفتارهای مثبت و مطلوب؛ امام(ع) آسیب‌های اخلاقی مستتر در روابط اجتماعی ناصواب را هم ذکر کرده و جامعه را به پرهیز از آنها توصیه می‌کند. طبق مدل‌های یادگیری، الگوبخشی نادرست که در قالب رفتارهای نسنجیده خود را نشان می‌دهد باعث شکل‌گیری رفتارهای نامطلوب اجتماعی می‌شود و لذا باید رفتار نادرست به‌عنوان یک معیار تعریف نشود. در مناسبات اجتماعی هرگاه جای رفتار مناسب و پسندیده با رفتار نامناسب و نسنجیده عوض شود، خسارت اجتماعی بزرگی به همراه می‌آورد. در نهج‌البلاغه به پیمان‌شکنی، کم‌حوصله بودن، خیانت، ظلم و بی‌عدالتی، خشونت و پرخاشگری، خودخواهی و کبر، سخن‌چینی، چاپلوسی، استبداد در رأی و قانون‌گریزی به‌عنوان مصادیق رفتار یا صفات ناپسندیده اشاره شده است. این ویژگی‌ها در کنار آسیب به روابط اجتماعی، مقدمات آسیب جدی روانی را برای فرد مبتلا تدارک می‌بینند و او را به مسیر بیماری هدایت می‌کنند. امروزه در مشاوره‌های حوزه‌های مختلف اجتماعی، رگه‌های این صفات که باعث به چالش کشیده شدن زندگی فردی و خانوادگی شده است، برخورد می‌شود. اگر بتوان مدلی را تدارک دید که این صفات رذیله در انسان به ضعف و سستی برسد به‌جای آن صفات الهی پسندیده ظاهر می‌شود و انسان به سرمنزل مقصود که رسیدن به یک آرامش درونی است، هدایت می‌شود.

پیشنهادهای

با توجه به مطالب بحث شده و با الگو قرار دادن آموزه‌های امام علی(ع) در نهج‌البلاغه و تمسک به روش عملی زندگی آن حضرت پیشنهاد می‌شود که اولاً یک الگو و مدل اصلاح و تغییر رفتار براساس آموزه‌های ایشان تدارک دیده شود و به‌صورت تجربی در یک نمونه از جامعه اجرا شود. ثانیاً به زبان نگارشی بسیار روان و ساده و در قالب داستان‌های کوتاه الگوی عملی ایشان به کودکان و نوجوانان آموزش داده شود. ثالثاً می‌توان ادعان کرد که یکی از دغدغه‌های جامعه علمی کشور ما فقر روش‌های برخورد اجتماعی برگرفته از اسلام است که توصیه می‌شود در قالب یک کارگاه معرفت‌شناسی و به‌صورت تطبیقی روش‌های تربیتی موجود در نهج‌البلاغه با روش‌های روانشناسی امروزی مورد مقایسه قرار بگیرد.

منابع

- قرآن کریم.
- آیتی، عبدالمجید. (۱۳۹۱). ترجمه نهج البلاغه. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ سوم.
- دشتی، محمد. (۱۳۸۳). ترجمه نهج البلاغه. قم: موسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمؤمنین، چاپ بیست و چهارم.
- امام خمینی. (بی تا). ولایت فقیه (حکومت اسلامی). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار حضرت امام خمینی(س)، چاپ ششم. ۱۳۷۶.
- باقری، خسرو. (۱۳۸۴). نگاهی دوباره به تربیت اسلامی (جلد ۲). تهران: انتشارات مدرسه.
- باقری، شهلا. (۱۳۸۴). «جامعه مطلوب از دیدگاه امیرالمؤمنین علی(ع)». تاریخ شیعه‌شناسی. ۱۲، ۲۱۳-۲۳۰.
- تنهایی؛ حسین ابوالحسن. (۱۳۸۴). جامعه‌شناسی عرفانی در اندیشه عرفای مسلمان. تهران: نشر بهمن برنا.
- جعفری، زهرا و یارمحمدی واصل، مصیب (۱۳۹۵). «رہیافت هایی از مهارت‌های زندگی در نهج البلاغه». فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه. سال چهارم. شماره پانزدهم، ۹۹-۱۱۶.
- جعفری، محمدتقی. (۱۳۶۰). ترجمه و تفسیر نهج البلاغه. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- جوردانی، جرج. (بی تا). امام علی(علیه السلام) صدای عدالت انسانیت. ترجمه سید هادی خسروشاهی. مؤسسه مطبوعاتی فراهانی، ۱۳۴۴ ش.
- خمینی، روح‌الله. (بی تا). تحریر الوسیله. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۴۱). لغت‌نامه. تهران: انتشارات دانشکده ادبیات دانشگاه تهران.
- رحیمیان بوگر، اسحق. (۱۳۹۲). «مطالعه اثربخشی آموزه‌های نهج البلاغه بر ارتقای سلامت روان دانشجویان». فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه. ۱(۱): ۷۵-۸۴.
- محقق، حسین و یعقوبی، ابوالقاسم. (۱۳۸۹). التزام عملی، آموزه‌های اسلامی و بهداشت روانی، مقالات پنجمین همایش بهداشت روانی دانشجویان سال پنجم، اردیبهشت.
- محمدقاسمی، حمید. (۱۳۸۷). جلوه‌هایی از هنر تصویر آفرینی در نهج البلاغه. تهران شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- مروتی، سهراب و رضایی، زهرا. (۱۳۹۲). «شاخص‌های ارتباط مطلوب مردم با زمامدار در نهج البلاغه». پژوهشنامه نهج البلاغه. ۱(۱)، ۲۵-۳۷.
- مصدقیان، حسین علی. (۱۳۸۷). «بسترهای اخلاق اجتماعی از دیدگاه نهج البلاغه». مجله اخلاق. شماره ۱۲، ۲۱-۶.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۰). سیری در نهج البلاغه. تهران: انتشارات صدرا.
- وصالی، سعید. (۱۳۸۵). «دیدگاه اجتماعی حکمت‌های نهج البلاغه». فصلنامه پژوهشی و اطلاع‌رسانی نهج البلاغه، ویژه علوم اجتماعی. شماره ۱۵ و ۱۶، ۲۷-۱۵.

- یعقوبی، ابوالقاسم؛ محقق، حسین؛ چگینی، علی اصغر و محمدزاده، سروه. (۱۳۹۳). «رابطه بین دلبستگی، تغذیه با شیر مادر و شیوه از شیر گرفتن کودک با سبک‌های ارتباطی و اعتماد بین فردی در بزرگسالی». **مجله علمی پژوهشی دانشگاه علوم پزشکی ایلام**. ۲۲(۱)، ۱۶-۲۴.
- یوسف‌زاده، محمدرضا. (۱۳۹۵). «تبیین جایگاه و اصول رفتار اقتصادی مطلوب از دیدگاه امام علی(ع)». **فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه**. ۴(۱۶)، ۳-۱۳.
- Shechtman, Z.; Levy, M. and Leich Ten Tritt, J. (2005). "Impact of life skills training on teachers perceived environment and self efficiency". **Journal of Educational Research**. 98: 144-154.
- Foreard, M. J. C. & Seligman, M. E. P. (2012). "Seeing the glass half full: A review of the causes and consequences of optimism". **Critiques Psychologies**, 18(2): 107-120.
- Sentaneet, P. and Lismann, H. J. (1999). "The challenge of qualitative content analysis". **Public Opinion Quarterly**. 16: 631-642.